

پژوهشی در پژوهش

رضا مصطفوی سبزواری*

پژوهش توجه و عنایت خاصی مبذول می داشته اند که تنها به عنوان نمونه به ذکر شواهد زیر بسنده می کنیم. در شاهنامه فردوسی شاهکار حماسی جهان درباره حقیقت خواهی و راستی جویی و پژوهش چنین می خوانیم:

زهر کشوری گرد کن بخردان

ز اخترشناسان و از موبدان

سخن سر به سر موبدان را بگوی

پژوهش کن و راستی بازجوی^۲

پژوهش فردوسی درباره منابع و مآخذ تدوین شاهنامه همواره سبب کاربرد این واژه شده است:

پژوهنده نامه باستان

که از پهلوانان زند داستان

چنین گفت کاین تخت و کلا

کیومرث آورد و او بود شاه^۳

ابوسعید ابی الخیر (۴۴۰-۳۵۷ ق) همپایه حافظ در پایگاه

اگر بخواهیم مفهوم درست پژوهش را بیشتر بازکنیم باید بگوییم: پژوهش حقیقت پژوهی است و حقیقت پژوهی نتیجه شناخت است و شناخت چراغ راه و ابزاری برای بهبود خواهان است. ملتهایی که با حقیقت پژوهی آشنایی نداشته باشند، نه تنها در مسائل نظری بل در زندگی عملی نیز محکوم به فنا هستند؛ چنین مردمی به آسانی تسلیم بدآموزیها و غیرحقیقی ها می شوند و نادانسته تسلیم ناراستیها می گردند و آنها را به جای حقیقتها و حقیقیها می پذیرند.

به عبارت دیگر، باید گفت: پژوهش عبارت است از کشف و دریافت آنچه بر دیگران مجهول است و نیز برگشودن و گسترده شدن و تأیید و روشتر ساختن آنچه به اجمال بر دیگران معلوم است. بنابراین، پژوهش باید دربردارنده یک «نوآوری» و نوجویی باشد و البته پژوهشگر باید از تقلید و تکرار آنچه دیگران پژوهیده اند، دوری گزیند.^۱

پژوهش در میان ایرانیان موضوع تازه و بی سابقه ای نیست و در فرهنگ گذشته ایران زمین و ایرانیان فرهنگ مدار از دیرباز وجود داشته و دانشمندان کار آگاه و علاقه مند به پیشبرد علوم و دانشهای گونه گون زمان خود، همواره به امر

* استاد دانشگاه علامه طباطبائی.

۱. ر.ک: آئین پژوهش، ا.ح. آریان پور، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران.

تا بر روی آن طولها و عرضها را از روی مسافت بیرون آوردم... ولی آنچه که به دست می آوردم، از ترس از دست رفتن سلامت و پیش آمدن پیشامدهای ناگوار ثبت می کردم و به حافظه نمی سپردم.

استاد دکترسید حسین نصر درباره پژوهشگری ابوریحان می نویسد: صداقت و بی نظری علمی او در تحقیق و تفحص باعث شد که بیرونی هم یک مسلمان متدین و معتقد باشد و هم یک پژوهشگر بی تعصب و بی نظیر.^۹

دکتر غلامحسین مصاحب درباره ابوریحان می نویسد: ابوریحان بیرونی یکی از بزرگترین دانشمندانی است که تاکنون پایه عرصه وجود نهانده اند روح تحقیق و تدقیق، فکر نکته سنج و موشکاف، ذوق سلیم و هوش سرشار، سعه صدر و انصاف و عشق به حقیقت و بی پروایی او در دریدن پرده های تعصب و خرافات برای رسیدن به آن در قرون وسطی بی نظیر است.^{۱۰}

استاد دکتر ذبیح الله صفا درباره پژوهشگری ابوریحان می نویسد: فرق او (بیرونی) در تحقیق مطالب با سایر دانشمندان اسلامی در آن است که طریقه استقراء و استنتاج را در کار اتخاذ کرده است. وقتی که بحثهای او و سپس وصول او را به نتایج آن بحثها مطالعه می کنیم درست مانند آن است که با یکی از محققان عالی مقام معاصر خود در جهان روبه رو هستیم. در شیوه کار او آنکه حکومت قطعی دارد عقل است اما نه عقل مجرد بلکه عقلی که دلایل خود را از عوالم واقعی تجربه یا تحقیقات علم به دست می آورد.^{۱۱}

جرفادقانی مترجم تاریخ یمینی (در ۶۰۳ق) لفظ غیرپژوهشگرانه را بی اعتبار می دارند و می گوید: استاد ابوبکر که در هر باب مقتدای او بود با او مناظره کرد، لفظ او را بر محک امتحان عیاری نیافت و سخن او را در تحقیق اعتباری ندید^{۱۲} و سعدی کتابخوان بی عمل را غیرمحقق و به تبع آن غیر دانشمند می داند.

۴. تنگ: پهن

۵. اسرارالتوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید، به تصحیح شفیع کدکنی، ۱/ ۳۵.

۶. تاریخ بیهقی، ابوالفضل محمدبن حسین بیهقی دبیر، به کوشش خطیب رهبر، ص ۱۰.

۲. شاهنامه فردوسی، به کوشش دکتر محمددبیرسیاقی، کابفروشی علمی و ابن سینا، ۱/ ۳۵.

۳. همان، ص ۱۳.

تصوف و عرفان و طلایه دار فرهنگ و روحانیت، در چهار قرن اول اسلامی، در مورد نحوه پژوهش و تحقیق چنین می گوید:

شیخ ما گفت: خردمند مرد، آن است که چون کارش پیش آید همه رأیها جمع کند و به بصیرت دل در آن نگرد تا آنچه صواب است از او بیرون کند و دیگر را یله کند، همچنانکه کسی را دیناری گم شود اندر میان خاک، اگر زیرک بود همه خاک را که بدان حوالی بود، جمع کند و به غربالی تنگ^۴ فرو گذارد تا دینار از میان پدید آید.^۵

ابوالفضل بیهقی نویسنده نامدار و تاریخ پژوه نیمه اول سده پنجم هجری در مورد نحوه نگارش تاریخ خود و پژوهش و استقصای منابع کتابش و نیز انتقاد از مورخین غیرمتعهد و غیرمحقق می نویسد:

در دیگر تواریخ چنین طول و عرض نیست که احوال را آسانتر گرفته اند و شمه ای بیش یاد نکرده اند اما من چون این کار پیش گرفتم، می خواهم که داد این تاریخ به تمامی بدهم و گرد زوایا و خبایا برگردم تا هیچ از احوال پوشیده نماند.^۶

نیز در جای دیگر در پیوند با نحوه و روش کار و پژوهشهای تاریخی خود می نویسد: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
من که این تاریخ پیش گرفته ام الزام این قدر بکرده ام تا آنچه نویسم یا از معاینه من است یا استماع درست از مردی تقه.^۷

ابوریحان بیرونی (۴۴۰-۳۶۲ق) ریاضی دان نامی و منجم شهریر و جغرافیدان بزرگ ایران درباره نحوه پژوهش خود می نویسد:

نخست به تصحیح مسافتها و نامهای جاها و شهرها پرداختم و این کار را با پرسیدن از کسانی که به آنها رفته بودند و محک زدن و درست کردن گفته های آنان با یکدیگر به انجام رسانیدم و برای دست یافتن به آنچه می خواستم از بخشیدن مال و جاه دریغ نورزیدم، نیمکره ای به قطر ده ذراع^۸ ساختم

۷. همانجا

۸. بیرونی‌نامه، ابوالقاسم قربانی، از انتشارات انجمن آثار ملی، ص ۲۲.

۹. همان، ص ۱۴.

۱۰. همان، ص ۱۳.

۱۱. همان، ص ۱۵.

۱۲. ترجمه تاریخ یمینی، تهران، ص ۴۰۰.

و اما پژوهش در روزگار ما چگونه است؟ در زیر با توجه به تنگی مجال تنها به چند مورد از تنگناهای پژوهش به عنوان نمونه اشارت می‌کنیم:

۱. من بنده همواره با خود می‌اندیشد که چه اسباب و عواملی در گذشته سبب می‌گردید تا استادان ما و آنان که استادان نسل فعلی استادان دانشگاه بوده اند آثاری چنان ماندگار و تألیفاتی چنان پژوهشگرانه بیافرینند که هم اکنون و پس از گذشت سالها همواره از منابع دست اول تحقیقات دانشگاهی محسوب می‌گردد و حداقل اصلی ترین کتابهای درسی دانشجویان فعلی یا محققان و پژوهشگران حال و آینده باشد و چرا نسل فعلی معمولاً توفیق خلق چنان آثار ماندگاری را نمی‌یابند؟ در حالی که می‌دانیم تواناییهای لازم را دارند مثلاً دست کم در محدوده پژوهشهای مربوط به زبان و ادبیات فارسی چنین است: دانشجویان این رشته برای درس تاریخ ادبیات فارسی باید به تاریخ ادبیات در ایران، تألیف استاد ذبیح الله صفا که دوره کامل آن پنج جلد مکرر است مراجعه کنند. از دیگر آثار ماندگار آن دوره شرح سه جلدی مثنوی استاد بدیع الزمان فروزانفر و دنباله آن از استاد سید جعفر شهیدی است. در مورد تاریخ زبان فارسی و یا دستور زبان فارسی تألیفاتی با همین نامها از استاد خانلری و یا طرح دستور زبان فارسی شادروان محمدمعین از دیگر آثار پژوهشی ماندنی محسوب می‌گردند و یا در موضوعات صنایع لفظی و معنوی تألیف ارزشمند استاد همایی مورد استفاده قرار می‌گیرد. برای اطمینان از درستی ضبط مثنوی مولوی باید از مثنوی مصحح پروفیسور نیکلسون، استاد فقید دانشگاه کمبریج انگلستان، بهره جست و برای شاهنامه فردوسی باید به سراغ شاهنامه چاپ مسکو رفت. برای فلان موضوع باید به یادداشتهای علامه قزوینی که دانشگاه تهران آنها را به چاپ رسانیده و یا اظهارنظرهای استاد مجتبی مینوی مراجعه کرده و بالاخره برای مفاهیم فلان لغت اظهار نظر دهخدا و دکتر معین را دید. بدون شک استادان فعلی

نه محقق بود نه دانشمند

چارپایی بر او کتابی چند^{۱۳}

و بالاخره مولانا جلال الدین رومی در مثنوی شریف درباره اهمیت پژوهش برای محقق و فرق او با مقلد و پژوهشگرما چنین می‌گوید:

از محقق تا مقلد فرقه‌است

کین چو داوود است و آن دیگر صلدست

منبع گفتار این سوزی بود

و آن مقلد کهنه آموزی بود

هین مشو غره بدان گفت حزین

بار بر گاو است و بر گردون حنین^{۱۴}

مولانا بر این باور است که پژوهشگر با مقلد بسیار تفاوت دارد، پژوهشگر همچون داوود پیامبر تولیدکننده صدا و، در حقیقت، ابداع کننده است ولی مقلد، همچون انعکاس صدا در کوهستان، مجازی است. منبع گفتار پژوهشگر سوزدل است و منشأ سخنان مقلد مطالب کهنه و از اعتبار و ارزش افتاده است. تو به گفته سوزناک مقلد گول مخور که گاو بر سر چاه آب، بار را می‌کشد در حالی که ناله چرخ چاه به آسمان می‌رود.

علاوه برشواهد یادشده، در مورد پیشینه و اهمیت پژوهش در فرهنگ ایرانی، کتابهایی در گذشته به وسیله دانشمندان ایرانی تألیف شده که حتی نام کتاب نیز مؤید توجه و اهمیت دادن به پژوهش و تحقیق بوده و محتوای کتاب نیز برخوردار از روشهای گوناگون پژوهش بوده است که به عنوان نمونه می‌توان از کتاب ارزشمند تحقیق ماللهند تألیف دانشمند والامقام و منجم بلندمرتبه ایرانی ابوریحان بیرونی و یا مثلاً کتاب تحقیق مراتب الالهیه شاه نعمت الله ولی (متوفی ۸۴۳ق) یاد کرد.

کنند که چگونه باید پایان نامه تدوین کرد و چگونه باید تحقیق کرد؟ و تقاضایشان این است که: «ما را در این مورد راهنمایی کنید». بنابراین، اگر استادی هم از روی دلسوزی و علاقه شخصی برای دانشجویان در مقطع کارشناسی ارشد، که یک دوره تکمیلی و تحقیقی محسوب می گردد، پژوهشی تعیین کند، آنان به راستی از عهده این کار بر نمی آیند و منابع و مأخذ را هم نمی شناسند، ناگزیر و باری به هر جهت برای رفع تکلیف مجموعه ای از جایی فراهم می آورند و تحویل استاد می دهند و حتی این را نیز نمی دانند که لااقل برای رعایت امانت داری و حق تقدم پژوهشگر اصلی، نام مأخذ را نیز نقل کنند!

۳. محدودیت زمانی دوره های کارشناسی ارشد و دکتری که به حقیقت دوره پژوهش محسوب می گردد، سبب می شود تا دانشجویان تنها به دلیل تمام شدن به اصطلاح آموزشها، «سنوات» فرصت نیابند پژوهشی درخور و بایسته برای پایان نامه های خود انجام دهند و پایان نامه های تحصیلی خود را گاه به صورت ابر و «ناپوهیده» تحویل استاد دهند و استادان نیز با توجه به عذوفت خاص خود و برای اینکه به اصطلاح حقی از دانشجویان ضایع نگردد و مشمول افزایش سنوات تحصیلی و، در نتیجه، اخراج نگردند، ناگزیرند پایان نامه را بپذیرند و این در حالی است که دانشجویان فرصت کافی برای پژوهش لازم را نیافته اند و اگر هم با زحمت و پس از طرح موضوع در شوراهای مختلف دانشکده و دانشگاه برای دریافت یک نیمسال اضافی سنوات موافقت به عمل آید، باز هم در این محدودیت زمانی، کار پژوهشی بایسته ای انجام نمی گیرد.

۴. سخن را کوتاه می کنم و تنها به یکی از مهمترین دلایل ضعف پژوهش در کشور اشاره می کنم و آن مقدار اعتباری است که از تولید ناخالص کشور به امر پژوهش اختصاص یافته است.

نشریه ای در یک محاسبه آماری مربوط به سال ۱۹۸۹ میلادی/۱۳۶۷ ش درباره درصد اختصاص یافته ار درآمد

دانشگاههای ما می توانند از عهده پژوهشهای یادشده برآیند اما چه موانعی سبب می گردد تا آن توفیقات نصیب

۱۳. گلستان، به کوشش دکتر خلیل خطیب رهبر، ص ۵۱۹.
۱۴. مثنوی معنوی، جلال الدین محمد بلخی به سعی و اهتمام رینولدالین نیکلسون.

اینها نشود؟ و البته این در حالی است که بسیاری از امکانات و تسهیلات پژوهش که در زمان ما به آسانی فراهم است در روزگار استادان نسل پیشین ما فراهم نبود. پس مشکل کار کجاست؟!

نگارنده نیک به خاطر دارد که روزی در دانشکده ادبیات دانشگاه تهران وقتی از کلاس درس بسیار پر بار استاد فقید بدیع الزمان فروزانفر بیرون آمده بودیم و به همراه او به دفتر گروه می رفتیم تا بقیه اضافات استاد را بشنویم، مسئول برنامه ریزیهای دانشکده با ادبی تمام خدمت استاد آمد تا برنامه درسی آینده استاد را تقدیم معظم له کند. استاد پیش از آنکه آن را بگیرد با لحن خاصی که ویژه استاد بود پرسید: «چند ساعته؟» او پاسخ داد: «شش ساعت» (یعنی شش ساعت در هفته). استاد با شگفتی تمام پرسید: «پس من کی مطالعه کنم» و تو خود حدیث مفصل بخوان از این مجمل.

نتیجه مطالعات استاد و عشق و علاقه او به پژوهش هم این شد که شرح مثنوی شریف نیز دیوان کبیر مولوی را چنان پژوهید و به چاپ رساند که پس از گذشت سالها هنوز برای نسل کنونی از مأخذ دست اول محسوب می گردد و بی شک در آینده نیز چنین خواهد بود.

۲. در برنامه درسی دانشگاهها کار پژوهش و اصولاً امر پژوهشگری نسبت به آموزش جدی تلقی نمی گردد. در سه مقطع تحصیلی بعضی رشته های دانشگاهی تنها در دوره کارشناسی از مجموع ۱۳۹ واحد درسی تنها ۴ واحد اختیاری به روش تحقیق و مأخذشناسی اختصاص یافته و در دوره های کارشناسی ارشد و دکتری هیچ واحد درسی نظری یا عملی تحت این عنوان وجود ندارد و بارها دانشجویانی که دوره کارشناسی ارشد را هم به پایان رسانیده اند، مراجعه می

برق و آب و گاز و موارد مشابه، را نیز جزو بودجه پژوهشی محاسبه می‌کنیم که نباید آنها را جزو هزینه‌های تحقیق به شمار آورد. و باز هم: «تو خود حدیث مفصل بخوان از این مجمل».

ناخالص ملی به امر پژوهش در سال قبل از آن یعنی سال ۱۹۸۸ مقاله‌ای تحقیقی منتشر کرده است که بنابر آن پژوهش در کشورهای اروپای غربی حدود ۶ تا ۷ درصد، در کشورهای درحال توسعه ۲ تا ۳ درصد، در آمریکا حدود ۱۳ درصد، در ژاپن ۳۳ درصد (یعنی سه برابر آمریکا) و در ایران یک دهم درصد (یک هزارم) از درآمد ناخالص ملی به امر پژوهش اختصاص داده شده است.^{۱۵} یادآوری می‌کند که در آن سال متأسفانه ایران گرفتار جنگ تحمیلی ویرانگر بوده که هزینه‌های ضروری داشته است. اما در سال ۱۳۸۳ هم درصداً اعتبارات پژوهشی از تولید ناخالص کشور به استناد قانون برنامه چهارم توسعه (از ۸۴ تا ۸۸) اقتصادی - اجتماعی - فرهنگی ج.ا. رقم ۸۷٪ درصد بوده است^{۱۶} و این در حالی است که ما هزینه‌های مثلاً ساختمان سازی، اجاره ساختمان،

۱۵. ر.ک: آئین پژوهش و مرجع شناسی، حسن احمدی، تهران، ص ۱۰.
 ۱۶. نک: قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی - اجتماعی - فرهنگی ج.ا. مصوب ۱۳۶۱/۱۱ مجلس شورای اسلامی، انتشارات سازمان مدیریت و برنامه ریزی فرهنگی کشور، ۱۳۸۳.

